

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

X. ULUSLARARASI DÜNYA DİLİ TÜRKÇE SEMPOZYUMU BİLDİRİ KİTABI

Editörler

Prof. Dr. Ferruh AĞCA - Doç. Dr. Adem KOÇ

**X. ULUSLARARASI
DÜNYA DİLİ TÜRKÇE SEMPOZYUMU**

BİLDİRİ KİTABI

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları No: 312

ISBN 978-605-9975-39-1

1.Baskı

Sahibi: Prof. Dr. Kemal ŞENOCAK

Yayın Komisyonu: Prof. Dr. Kamil ÇOLAK

Prof. Dr. Abdurrahman KARAMANCIOĞLU

Prof. Dr. Mahmut KEBAPÇI

Kapak Tasarım: ESOGÜ Matbaa

Basım Tarihi ve Yeri: Mart 2019, Eskişehir

Elektronik Yayın Adresi: dunyadiliturkce2018.ogu.edu.tr

Bu kitabın basım, yayın ve satış hakları
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'ne aittir.
Bütün hakları saklıdır.

Bölümlerde yazılanların bütün sorumluluğu bölüm yazarlarına aittir.

Kitabın tümü ya da bölümü/bölemleri
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'nin yazılı izni olmadan
elektronik, optik, mekanik ya da diğere yollarla
basılamaz, çoğaltılamaz ve dağıtılamaz.

© Copyright 2019 by Eskişehir Osmangazi University
All rights reserved.

No part of this book may be printed, reproduced or
distributed by and electronical, mechanical or other means
without the written permission of the University.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI NO: 312

X. ULUSLARARASI DÜNYA DİLİ TÜRKÇE SEMPOZYUMU

BİLDİRİ KİTABI

Editörler:

Prof. Dr. Ferruh AĞCA – Doç. Dr. Adem KOÇ

Eskişehir

2019

Atebetü'l Hakayık'ın Basılışının 100. Yıldönümü Adına

X. ULUSLARARASI DÜNYA DİLİ TÜRKÇE SEMPOZYUMU

17-19 EKİM 2018

ESKİŞEHİR

TİKA

**SİVRİHİSAR
BELEDİYESİ**

IRAK TÜRKMEN AĞIZLARINDA İLK HECE ÜNLÜ UZUNLUKLARININ ARKAİKLİĞİ ve ASLİLİĞİ HAKKINDA

Öğr. Gör. Önder SAATÇI
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi / Türkiye
kerkuklu7@hotmail.com

Giriş:

Söze başlarken uzun ünlü, asli uzunluk, arkaiklik ve arkaik terimlerinin tanımlarını vermenin gerekli olduğunu düşünmekteyiz. Buna göre bu terimler şöylece tanımlanabilir.

Uzun Ünlü: Boğumlanma süresi normal bir ünlünün süresinden daha uzun olan, yahut normal uzunluktaki iki ünlünün boğumlanma süresini içine alan ünlü, uzun ünlüdür (Karaağaç 822-825).

Asli Uzunluk: Herhangi bir ses değişimine uğramadığı düşünülen, Türkçe sözlerin kök hecelerinde Ana Türkçeden beri aslında var olduğu kabul edilen ünlü uzunluğu (Karaağaç 160).

Arkaiklik ve Arkaik:

Dilin belli bir konuşma formunda (lehçe, ağız) kullanılan ses, şekil, kelime ve anlamla ilgili dil unsurlarından birinin veya birkaçının, geçmişte kalmış olmakla beraber, belirli bir kullanıcı kitlesince eskiden olduğu gibi yaşatılıyor olmasına, dünden bugüne oluşturulmuş yazılı metinlerde ise dilin tarihî gelişiminin aksine gramer veya imla bakımlarından karakteristik hâle gelen dil unsurlarının(ses, şekil, kelime, anlam) kullanılmaya devam edilmesine veya dilin tabîî gelişimi dışında kalmış birtakım unsurların, kullanıcının tercihi doğrultusunda yeniden kullanılmasına “arkaiklik”, bu şekilde kullanılan dil unsurlarına da “arkaik” denir.

Asli Uzunluk-Arkaiklik İlişkisi:

Ana Türkçeden kaynaklanan ilk hecedeki uzun ünlülerin Türkmence, Yakutaça ve Halaççada düzenli; Tatarcanın Nijniy Novgorod, Özbekçenin Hive, Uygur Türkçesinin Kâşgar ve Turfan; ayrıca Koybal, Karagas ve daha başka bazı ağızlarda dağınık şekilde korunduğu bilinmektedir (Tekin 38-85).

Türk dilinin tarihî gelişim sürecinde uzun ünlüler, pek çok lehçede kısalmış veya çeşitli lehçelerde seslik izler bırakmıştır (Tekin 123-159); İşte, herhangi bir lehçe veya ağızda bu tür uzunluklar bugün de gözleniyorsa bunlar arkaik unsurlardır. Buna göre, Yakutça, Türkmence ve Halaççada, ana Türkçeden gelen ünlü uzunlukları bu lehçelerdeki arkaik fonetik unsurlardır.

Biz bu çalışmamızda ITA’da da uzun ünlülerin, yukarıda anılan lehçelerdeki gibi, asli ve arkaik şekliyle, düzenli bir şekilde korunduğunu göstermeye çalışacağız. Yalnız, daha önce uzun ünlülerle ilgili bugüne kadar yapılmış çalışmalara göz atalım.

Dünden Bugüne Asli Uzunluk Araştırmalarına Kısa Bir Bakış:

Türk dilinde asli uzun ünlülerle ilgili ilk bulguları O. Böhtlingk 1851 tarihli “Über Die Sprache der Jakuten” eserinde sunmuştur: Böhtlingk, çalışmasında Yakutçadaki uzun ve ikiz ünlülerle kısa ünlüler arasında fonemik bir zıtlık olduğunu gözlemlemiştir: *ās* “aç” / *as* “aş”, *āt* “isim” / *at* “at”, *uot* “ateş” / *ot* “ot”, vb. Böhtlingk ayrıca, Yakutça’daki diftonglu

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

kelimelerle Tatar Türkçesinin Nijniy Novgorod ağzındaki uzun ünlülü kelimeler arasında tam bir denklik olduğunu gözlemlemiştir: *bies* (Yak.) > *bış*(Tat.), *out*(Yak.) > *ōt*(Tat.), *suoh*(Yak.) > *yōk*(Tat.), vb (Tekin 9-10).

Bu deniz de 1865 tarihli *Khivai Tatarsag* başlıklı eserinde, Hive Özbekçesinde de asli uzun ünlülerin bulunduğunu bildirmiş; bu lehçedeki bazı örneklerin Yakutçada uzun ünlülü veya diftonglu olduğunu görmüştür: *kīz*, *bōr* “tebeşir”(Yak. buor), *bōri* “kurt”, *tūz* “tuz” (Yak. tūs), *tūş* “uyku, rüya”. Budenz ayrıca, bu lehçede “*kān*” ve “*āt*” kelimelerinin de fonemik uzunluk taşıdığını tespit etmiştir (Tekin 11-12).

Karl Foy da *Türkische Vocalstudien* başlıklı makalesinde, Orhun Abideleri’nde, isim anlamındaki “*āt*” ile aç, acık- anlamlarındaki “*āç*” kelimelerinin ünlüyle yazıldığını, oysa hayvan olan “*at*” ve fiil olan “*aç-*” kelimelerininse ünlüsüz yazıldığını gözlemlemiş, ünlüyle yazılan bu kelimelerin Yakutçada da uzun ünlülü olduğunu; böylece bu kelimelerin abidelerde de uzun okunması gerektiğini savunmuştur (Tekin 13).

DLT’de de asli uzunlukların iki ünlüyle yazıldığı gözlenmiştir. Kâşgarlı, *aat*(isim) ve *aaç*(aç ol-) kelimelerini benzerlerinden iki ünlü yazımıyla ayırt etmiştir (Dilaçar 267-268).

Gronbech de şu tespitlerde bulunmuştur. İlki, Türkiye Türkçesinde tek heceli olup da sonunda tonsuz ünsüzler bulduran kelimelere ünlüyle başlayan ekler geldiğinde bu kelimelerin sonundaki tonsuz ünsüzlerin tonlulaştığı ve bunların Yakutçadaki şekillerinin ya uzun ünlülü veya diftonglu olduğudur:

<u>Türkiye Türkçesi</u>	<u>Yakutça</u>
Ad	āt
Ac	ās
süd	ūt
güd-	kūt-

Gronbech’in diğer tespiti de, Yakutçadaki uzun ünlülü veya diftonglu kelimelerin Çuvaşçada, kelime ortasında “*-ıva-*” ses grubuyla karşılanmasıdır:

<u>Yakutça</u>	<u>Çuvaşça</u>
tūs “tuz”	tıvar
küöh “gök”	kıvak
tüört “dört”	tıvattı

Gombocz da Macarcadaki eski Bulgar Türkçesi alıntılarındaki ilk hece ünlülerinin uzun olduğunu bildirdikten sonra bilhassa; “*kép*” ve “*bér*” kelimelerini Yakutçayla karşılaştırmış, bunların, Yakutçadaki karşılıklarının “*kieb*”(şekil) ve “*bier-*”(ver-) olduğunu gözlemlemiş ve ana Türkçede uzun ünlülü tasarlanması gerektiğini savunmuştur (Tekin 17-18).

1929 yılında, Aliyiv-Bööriyiv Türkmen Türkçesiyle ilgili ilk sözlüğü(*Orısça-Türkmençe Sözlük*) yayınladıklarında, bu Türk lehçesindeki asli uzunlukların düzenli bir şekilde varlığını sürdürdüğü anlaşılmıştır.

Polivanov Türkmen Türkçesindeki uzunluklardan yararlanarak ana Türkçede asli uzunlukların varlığını ispatlamaya yönelmiştir. Polivanov Türkmenceyle Yakutçadan seçtiği

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

denk kelimeleri ortaya koyarak bunların asli olduğu ve ana Türkçeye dayandığı görüşünü iyice güçlendirmiştir:

Yakut Türkçesi

tās “taş”
sās(< * yaz)
bār “var”

Türkmen Türkçesi

dāş(Trkm. daş “dış” kısa ünlüdür.).
yāz(Trkm. yaz- kısa ünlüdür.).
vār(Trkm. bar- kısa ünlüdür.)(Tekin,

1995: 24).

Macar Türkolog Ligeti de uzun ünlüler vasıtasıyla, Altayistikte karanlıkta kalmış birçok konuya el atmış, Türkçe, Moğolca ve Çuvaşça arasında bazı karşılaştırmalar yaparak o güne kadar Çuvaşçada görülen genel ses denkliklerine aykırı birtakım sorunları da uzun ünlüler yardımıyla çözüme kavuşturmuştur:

Moğolca

çilağun/çila’un < *tilaun “taş”
sira “sarı”
*şiarıg
siruğa/siru’a “batak, bataklık”

Türkçe

tāş < * tāl
sāriğ
sāz < *sār

Çuvaşça

çul < *tial
şurı <
şur < *şiar
(Tekin 29-31).

Ligeti, bu çalışmalarıyla, uzun ünlülerin ana Türkçeden beri dildeki varlığını Çuvaşça ve Moğolca şekillerin de yardımıyla ortaya koymuştur.

Zeynep Korkmaz da Batı Anadolu ağızlarından derlediği örneklerin bazılarını Türkmençe ve Yakutçadaki denkleriyle karşılaştırarak Ligeti’nin, Türkiye Türkçesi ağızlarında asli ünlü uzunluklarının bulunmadığı tezinin yanlış olduğunu belirtir(199). Korkmaz’ın, Tekin’in listesiyle uyuşan örnekleri şunlardır: **gāl**(Afy.-Dinar), **gāndır**-(Den.-Çivril), **gīz**(Man.-Alaşehir, Den.-Tavas), **ōl**-(Afy.-Dinar, Den.-Tavas), **ōn**(Den.-Tavas), **sōr**-(Den.-Tavas), **yōk**(Man.-Alaşehir), **bū**(Man.-Alaşehir), **vūr**(Afy.-Dinar), **bēş**(Den.-Çivril), **dē**-(Man.-Alaşehir, Ayd.-Soma; İzm.-Bergama; Den.-Tavas), **ēr**-(Den.-Tavas), **vēr**-(Küt., Uşk., Afy.-Dinar), **yī**-(Den.-Çivril), **bĀlme**(Afyon), **dĀn**-(Den.-Çivril, Tavas) (Tekin 61-62).

1980’de ise Doerfer’in yayınlamış olduğu **Halaçça Sözlüğü** bu lehçede de asli uzun ünlülerin varlığını ortaya koymuştur (Tekin 7-8, 79-85; Ölmez, 1995: 16). Doerfer ayrıca, Halaçça’nın gramerini de ortaya çıkararak ana Türkçede asli uzunluk taşıdığı düşünülen kelimelerin bu lehçede ikiz ünlü olduğunu bildirmiştir:

Eski Türkçe

āç-“acık-”
āt “ad”
qār“kar”
sāriğ“sarı”
bā-“bağla-”

Halacça

aaçu-
aat
qār
saaruğ
vaa-

Türk dilinde uzun ünlülerin varlığı araştırılırken en fazla, uzun ünlüleri düzenli bir şekilde koruyan Yakut Türkçesinden yararlanılmıştır. Bu lehçedeki uzunluklar ve diftongların ana Türkçeyi temsil ettiği düşüncesinden hareket eden bilim adamları birçok kelimenin de ana Türkçedeki uzun ünlü şekli tasarlama imkânına erişmişlerdir. Yakut Türkçesi yanında, Türkmen Türkçesi de düzenli biçimde korumuş olduğu uzun ünlü şekillerden dolayı bu araştırmalarda başvurulan diğer bir Türk lehçesi olmuştur. Türkmen

Türkçesindeki fonemik uzunlukların da ana Türkçedeki şekillerin devamı olduğu, daha başka lehçelerdeki kelimelerle karşılaştırma yoluyla ortaya konmuştur. Bu iki lehçenin dışında Halaççanın da ünlü uzunluklarını muhafaza ettiği gözlenmiş; nihayet, Macarcadaki Türkçe ve eski Bulgar Türkçesi alıntılarındaki veriler de ana Türkçedeki asli uzunluk belirtileri olarak değerlendirilmiştir.

Irak Türkmen Ağzlarında Asli Uzun Ünlülerle İlgili Araştırmalar:

Sadettin Buluç “Kerkük Hoyratlarına Dair” başlıklı makalesinde “Bu ağızda ses düşmesi veya ses kaynaşması olmadan... ünlülerin bazen uzun söylenmesi tipiktir.”(Buluç Kerkük 260) diyerek Kerkük ağzındaki ünlü uzunluklarının farkına varmışsa da, “Bunda Arapçanın tesiri olabilir.” diyerek yanlış bir teşhiste bulunmuştur. Buluç, “Tellâfer Türkçesi Üzerine” başlıklı yazısında da “Irak Türkmen Türkçesinde yaygın olduğu üzere Tellâfer ağzında da ünlüler yer yer uzun söylenir: ād, ōd(ateş), āyı, kōç, bālīh, vb.” diyerek bu kelimelerden, bir kısmının, asli uzun ünlü taşıdığını zımnen ileri sürmüştür(Buluç Tellâfer 285). Buluç’un vermiş olduğu örneklerden, “ād(Trkm. āt), ōd(ateş)(Trkm. ōt), bālīh(Trkm. bālīk), ōdın(Trkm. ōdun)” kelimeleri Talât Tekin’in “Ana Türkçe Uzun Ünlülü Kök ve Gövdeler” listesinde¹ yer almaktadır(129, 172, 177, 178). Buluç’un verdiği “āldı, gēlir, kōnşı” gibi diğer örneklerin kökleri olan “āl-, gēl(< kēl-) ve kō-” de O. Nedim Tuna’nın “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller” makalesinde, eski Türkçeden bu yana hem yazılı belgelerde hem de çeşitli ağzılarda ve lehçelerde uzun ünlülü olduğunu tespit ettiği şekillerle uyuşmaktadır(260, 262).

1979 yılında, İstanbul Üniversitesinde ortaya konan “Irak Türkmen Ağzları” doktora tezinde Çoban Hıdır Haydar, “... Bu uzunluklar, bir kısmı asli olsa bile çeşitli fonetik sebeplerin de bu uzunluklara yol açtığını görmekteyiz.” dedikten sonra, **“Irak Türkmen ağzlarında kelime içinde geniş bir vokalden sonra dar bir vokal geldiğinde geniş vokalin uzadığını görmekteyiz.”** diyerek Irak Türkmen ağzlarındaki “karakteristik” bir ses hadisesine dikkat çeker ve bundan dolayı, ünlüsünün uzadığını ileri sürdüğü bazı örnekler verir. Bunlardan *āğız*, Tuna’nın Brahmi metinlerinde tespit ettiği uzunluklardandır(252). *Bācı*(Trkm. bāca)², *bālīh*(Trkm. bālīk), *dōlū*(Trkm. dōlī) ise Tekin’in listesinde yer alan asli uzun ünlülü kelimelerdir(171, 172, 178). Haydar, şu örneklerdeki ünlü uzunluklarının hiçbir fonetik gelişmeye bağlı olmadığını belirtir: *ārīh*(Trkm. ārīk), *yōh*(Trkm. yōk), *çig*(Trkm. çig)(168). Bu kelimeler de Tekin’in listesinde yer almakta ve Türkmen Türkçesindeki karşılıklarının da uzun olduğu görülmektedir(172, 178, 183). *Yōh*, aynı zamanda Tuna’nın “Köktürk yazılı belgelerindeki uzun vokaller listesi”nde de bulunmaktadır.” (225).

Hüseyin Şahbaz Hassan ise 1979 yılında, İstanbul Üniversitesinde sunmuş olduğu “Kerkük Ağzı” başlıklı doktora tezinde ünlü uzunluklarının, Kerkük ağzı için karakteristik olduğunu vurgulamasına rağmen, söz konusu uzunlukların içinde asli olanların da bulunabileceği ihtimalini gözden uzak tutmuş ve bu ağızdaki bazı kelimelerin ilk hecesindeki ünlü uzunluklarını, tıpkı Haydar gibi izah etmiştir(428). Hassan’ın bu hususta verdiği örneklerden, *āğız*-ların, Tuna’nın Uygur Brahmi metinlerinde tespit ettiği uzun ünlülü kelimeler listesinde(252). *Ōl-dū*(Trkm. bōl-), *bōl-ıştir-*(Trkm. bōl-) ise Tekin’in listesinde

¹ Bundan sonra Tekin’in listesi şeklinde anılacaktır.

² Tekin’in listesinde bu kelimenin anlamını “bacanak” olarak verilmişse de Gülensoy, “bacanak” kelimesinin etimoloji bakımından tahlil ederken kelimeyi, hem Türkçede hem de Moğolcada kız kardeş anlamına gelen “baca” kökünden getirmiştir (Gülensoy, 2007: 99). Türkmencede de “bāca” bacanak anlamına gelirken, kız kardeş kısa ünlülü “bacı” kelimesiyle karşılanmıştır (Tekin vd., 1995: 42).

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

yer almakta(171, 177, 184) ve Türkmen Türkçesindeki karşılıklarının da uzun olduğu görülmektedir.

H. Kemal Bayatlı da “Irak Türkmen Türkçesi” eserinde uzun ünlülerin sebebinin tıpkı Haydar ve Şahbaz gibi açıklamıştır. Bayatlı “boyın”(Yak. Mōy, mōyn) kelimesinin bir istisna olduğunu, kelimenin ilk hecesindeki geniş ünlünün uzamadığını belirtmiştir(342). Hâlbuki ITA’da bu kelimenin ilk hecesindeki “o” ünlüsü hem uzun hem de aslidir. Nitekim, *bōyn* Tekin’in listesinde yer alan kelimelerden biridir(177).

J. Zeinulabdeen Jasim de 2016 tarihli “Kerkük Merkez Ağzı(Ses Bilgisi)” başlıklı doktora tezinde asli ünlü uzunluklarından söz etmemiş; vurgu, tonlama, ünlü kaynaşması, ünsüz düşmesi, hece kaynaşması, ünlemler vb. morfo-fonolojik süreçlerin, ünlülerin uzamasına sebep olduğunu belirtmiştir. Jasim de ITA’daki ünlü uzamalarını, Haydar gibi, “Tek heceli kelimeler üzerine, içinde dar ünlü bulunan bir ek gelirse kökteki geniş ünlü uzar.” şeklinde açıklar(264-285). Jasim’in emir kipinde “ge < kel” biçiminde göstermiş olduğu “kel-” de Uygur Türkçesi Brahmi yazısında uzun ünlüyle gösterilmiştir(Tuna 253).

Luqman Nader Ismael de “Irak Türkmen Türkçesinin Bayat Ağzı” başlıklı yüksek lisans tezinde ünlü uzunluklarından bahsederken, bir kısım ünlü uzunluklarının fonetik bir sebebe bağlanamayacağını belirtmiş ve bir kelime listesi sunmuştur. Ismael’in listesindeki “ād, ārh, āş, dāğ, dāl, dāş, yāz, tōz, vb.” örnekler(10) asli uzun ünlülü olup Tekin’in listesinde yer alan kelimelerdendir(129, 172, 174, 175, 178). Bunlardan ād, āş, dāğ, dāş Tuna’nın “Köktürk yazılı belgelerindeki uzun vokaller ” listesinde de yer alan kelimelerdir(220-221).

F. Sibel Bayraktar da ITA’daki uzun ünlüler hakkındaki makalesinde, Tekin’in Ana Türkçede tespit ettiği uzun ünlülü köklerle, O. Nedim Tuna’nın eski Türkçe ile bazı Türk lehçe ve ağızlarından fişlediği kelimeleri karşılaştırarak elde ettiği kök hecedeki uzun ünlülü verilerin, ITA’da da sistemli şekilde bulunduğunu göstermiştir. Bayraktar’ın ITA’da; eski Türkçe, Türkmençe ve diğer Türk lehçeleriyle karşılaştırarak tespit ettiği örneklerden bazıları şunlardır: āclığ, āş-(ı), āy(dı), āltun, āğır, bālığ, çāğır-, sārı, tānı-, yēşil, vb.(29). Bunlardan āclığ, āş-(ı), āğır, bālığ, çāğır-, sārı, yēşil(yāş) Tekin’in listesinde yer almaktadır(171, 172, 174, 175).

Azerbaycanlı Türkoğ Gazanfer Paşayev de ITA’daki ünlü uzunlukları üzerinde durmuş, bunları “fonetik mevkiine göre uzama”(ā-ım, bā-hım, āh-tı, ...) ve “sonraki uzama” (Tārı “ Tanrı”, ne’tsin “ne etsin”) olmak üzere iki başlık altında incelemiştir. Paşayev, bu başlıklar altında verdiği örneklerin hiçbirinin asli olmadığını belirtmiş; Türk dilindeki asli ünlü uzunluklarını Türkmen Türkçesindeki fonemik(anlam ayırıcı) uzunluklardan ibaret kabul etmiştir(284-288). Hâlbuki, Türkmen Türkçesinde fonemik uzunluk taşıyan kelimelerin sayısı 15-20’den fazla değildir(Karaağaç 160). Öte yandan, Paşayev’in tali olarak nitelendirdiği kâlı “kalır”(< kāl-), sārı(< sārığ), dēdi(< tē-), gētdi (< kēt-), yēdi (< yēti) gibi kelimeler Tekin’in listesinde yer almaktadır(173, 174, 182).

ITA’yı araştıranlar bugüne kadar bu ağızlarda asli uzunlukların varlığını bir biçimde kabullenseler de asli uzunlukları hangi ölçütlere göre tespit edeceklerini ortaya koyamamışlardır. Yalnız, F. Sibel Bayraktar’ın çalışmasını bu hükmün dışında tutmalıyız. Bununla birlikte,

Araştırmacılar ITA’daki uzunlukları incelerken, ilk hecedeki ünlü uzunluklarını ikinci hecedeki dar ünlüye bağlayarak meseleyi şartlı, ikincil bir uzunluğun oluşması şeklinde yorumlamışlardır. Oysa, örnekler dikkatle incelendiğinde ve gerek eski Türkçe

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

malzemesiyle gerek Türkmence malzemesiyle karşılaştırıldığında, söz konusu uzunlukların yalnızca ikinci hecedeki dar ünlüye bağlı olmadığı, ünsüzle başlayan eklerle genişleyen kelimelerde de nükseden bir uzunluğun görüldüğü; böylece bu gibi uzunlukların asli olduğu ortaya çıkacaktır. Bununla birlikte, ITA'daki asli uzunluklar kısalma sürecine de girdiğinden, bilhassa tek heceli kelimelerin yalın hâlinde asli uzunluk ilkin gizlenmekte; ancak ekleşmede yeniden ortaya çıkmaktadır.

ITA üzerinde çalışanlar bölge ağızlarındaki uzunlukların arkaikliği hakkında da herhangi bir değerlendirmede bulunmamışlardır. Oysa biz Tekin'in listesini tarayarak bu listede yer alan 101 kelimenin ITA'da da uzun ünlülü olduğunu gözlemledik ve bunları bir tabloda gösterdik. Bu tablo ITA'daki uzun ünlülerin hem arkaikliğini hem de asliliğini göstermektedir. Tablo aşağıdadır:

Ana Türkçede tasarlanan şekiller(Tekin'in listesi)	Irak Türkmen Ağızları ³
āç	āc
āçığ	ācığ
āt	ad(ād-ma)
ātım	āddım
āg	ağ(āğ-dı “aktır”)
āgır	āğır
hāgrı-	āğır-
hāgrıg	āğrıg
āgız	āğız
āğu	āğu
hārt	ard(ārd-ı-m- ca)
hārı	ārı
āş	āş
āb	av(āv-ı)
hāy	ay(āy-ın)
hāz	az(āz-dı)
bā-	bağla-(bāğ-lı- y-ıb “bağlamış”)
bālk	bālıg/h
bēg	beg(bēg-i-m)
bērū	bēri
bēş	bēş(bēş-i)
bōrc	borc(bōrc-ú)
bōş	boş(bōş-tú)

³ Tabloda yer alan kelimeler Hassan, Bayatlı, Jasim, Haydar'ın doktora tezleri ile H. Hüzmüzlü'nün Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü'nden alınmıştır. Bkz. Kaynaklar.

bōyin	bōyin
bōl-	bōl-(bōl-i-ş-tir)
çākır- / çīkır-	çāgır-
çōş-	coş-(cōş-ıp)
tāt	dad(dād-ı-n-ı)
tāg	dağ(dāğ-lıg)
tāgı-	dāgıl-
tāl	dāl
tām	dam(dām-ı-n-a)
tār	dar(dār-ı-y-mış)
tāş	daş(dāş-ın)
tāy	dāyı
tī-	dé-(dē-di-m)
tēri	deri/derri(Tis.)
tōl-	dol-(dōl-dú)
tōn	don(dōn-ú-y “senin donun”)
tōn-	dōn-(dōn-dú)
tōr	dör (dōr-de)
tōrt	dört(dōrd-i-nci)
ékiz	ēkiz
én	en(ēnine)
kēc-	gēc-(gēs-ti)
kēt-	gēdük
kēnç	genc(gēnj-di)
kākır- / kēkir-	gēgır-
két-	gét-(gēt-ti)
kōl	göl(gōl-ú)
kōn	gön(gōn-di)
kātun	hātun
hōl	hōl-lík
hōr-	hōr-(hōr-úm)
éki	ikki
kā	ķab(kāb-ı)
kāpuk	ķābıh/ġ
kāl-	ķal-(ķal-dı-m)
kān	ķan(ķān-ı-y-dan) “kanı ile”
kār	ķar(ķār-ı)
kāgun	ķāvın
kēklik	kēklik

kārı	ķērı/ķerrı
kōl	ķol(kol-ú)
kōń	ķōyın
kōk	kōk(kōk-ü-n-nen)
nē	ne(nē-di)
hōtuŋ	ōdún
ōn	on(āyın ōn-ı-n-da)
bōl-	ol-(ōl-úp)
hōs-	ōsır-
ōy-	oy-(ōy-dú)
ōyun	ōyún
ōz	öz ōz-ún
bāmuk	pāmbuğ
sārıg	sārı
sōl	sol(sōl-múza)
sōl-	sol-(sōl-ğún)
sōr(a)-	sor-(sōr-úp)
sōk-	sōg-(sōg-il-ler “sövüyorlar”)
sōk-	sök-(sök-ip)
sōn-	sön-(sōn-úp)
tēp-	tep-(tēp-ı-n-)
tēt(i)-“acele et-, atik davran-”	tētti(çocuk dili: kısa adımlarla çabuk yürü-)
tōr	tōr
tōsun	tōsın
tōz	tōz
bār	var(vār-ı-y-dı) “var idi.”
bér-	vér-(vēr-i-sen)
yāg	yağ(yāğ-ı)
yān	yan(yān-ı-m-da)
yār-	yārım
yārın	yārın
yās	yas(yās-lı)
yāş	yaş(yāş-ı)
yāz	yāz(yāz-dı “yaz-dır”)
yé-	yé-(yé-dı-ğ-ı)
yōrı-	yérı-
yél	yél

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

yétmiş	yétmış
yöl	yol(yöl-çı)

Ayrıca, tabloya almasak da ITA'dan aldığımız aynı kelimeleri Türkmençe, Yakutça; O. Nedim Tuna'nın tarihî Türk yazı dillerinden derlediği veriler ve DLT'teki maddelerle de karşılaştırıp ünlü uzunluklarının şu oranlarda denkleştğini gözledik:

ITA-tarihî Türk yazı dilleri	: % 77
ITA-Türkmençe	: % 64
ITA-Yakutça	: % 43

Sonuç:

- ITA'da gözlenen asli uzunlukların tespit edilmiş olması Türk dilinin tarihî gelişim sürecini daha da aydınlatmaktadır.
- T. Tekin'in ana Türkçede tasarlamış olduğu şekillerle denk düşen ITA'daki ünlü uzunlukları asli ve arkaiktir.
- ITA'da tıpkı Türkmençe, Yakutça ve Halaççada olduğu gibi asli uzun ünlüler düzenli bir şekilde varlığını sürdürmektedir.
- ITA'da asli uzunlukların yalın hâlde, özellikle tek heceli kelimelerde kısalıp ancak ekleşmede ortaya çıkması, bu arkaik özelliğin, tek heceli kelimelerden başlayarak kaybolmaya yüz tuttuğunu; fakat sürecin henüz tamamlanmadığını gösterir.
- ITA Azerbaycan lehçe sahasına girse de asli uzunlukların bu ağızlarda varlığı, bölge ağızlarında bir Türkmen Türkçesi tabakasından da söz etmeyi mümkün kılmaktadır.
- ITA ile ilgili gramer çalışmalarında ünlü uzunluklarının arkaikliği ve asliliği mutlaka belirtilmelidir.

Kaynaklar

Bayatlı, H. Kemal. *Irak Türkmen Türkçesi*. Ankara: TDK, 1996.

Bayraktar, F. Sibel. "Irak Türkmen Türkçesinde Uzun Ünlüler". *Kardaşlık* 14 (2002): 28-32.

Buluç, Sadettin. "Kerkük Hoyratlarına Dair", *Makaleler*. Haz.: Z. Korkmaz. Ankara: TDK 2007. 259-270.

-----, "Tellâfer Türkçesi Üzerine", *Makaleler*. Haz.: Z. Korkmaz. Ankara: TDK 2007. 284-291.

Dilaçar, Agop. "Talât Tekin : Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1975 – 1976 (1976): 266-273.

Ercilasun, A. Bican. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ, 2008.

Ercilasun, A. Bican ve Akkoyunlu, Ziyat. *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lugâti't-Türk*. Ankara: TDK, 2015.

X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı

- Hassan, H. Şahbaz. *Kerkük Ağzı*. Yayınlanmamış Doktora tezi: İstanbul Üniv. 1979.
- Haydar, Ç. Hıdır. *Irak Türkmen Ağzları*.Yayınlanmamış Doktora tezi: İstanbul Üniv. 1979.
- Hürmüzlü, Habib. *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*. Kerkük: Fuzuli, 2013.
- Ismael, L. Nader. *Irak Türkmen Türkçesinin Bayat Ağzı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Erciyes Üniv. 2013.
- Jasim, Z. Jasim. *Kerkük Merkez Ağzı (Ses Bilgisi)*. Yayınlanmamış Doktora tezi: Ankara Üniv. 2016.
- Karaağaç, Günay. *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK, 2013.
- Korkmaz, Zeynep. “Batı Anadolu Ağzlarında Asli Ünlü Uzunlukları Hakkında” . *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (1953): 197-203.
- Ölmez, Mehmet. “Halaçlar ve Halaçça”. *Çağdaş Türk Dili* 84 (1995): 15-22.
- Paşayev, Gazanfer. *Seçilmiş Eserleri-II*. Bakü: Elm, 2012.
- Tekin, Talât. *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: TC Kültür Bakanlığı-Simurg, 1995.
- Tuna, O. Nedim. “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (1960): 213-282.

KISALTMALAR:

Afy. : Afyonkarahisar

Ayd.: Aydın

Br.: Brahmi

Den.: Denizli

DLT : Divânu Lugâti't-Türk

ITA: Irak Türkmen Ağzları

İzm.: İzmir

Küt.: Kütahya

Man.: Manisa

Tat.: Tatarca

Trkm.: Türkmence

Uşk.: Uşak

Uyg.: Uygurca

Yak.: Yakutça

İşaretler:

ā : uzun a

ē : uzun e

é : uzun kapalı e

ì : uzun i

ġ : art damak g'si

ħ : hırıltılı h

ķ : art damak k'si

ŋ : geniz n'si

ō : uzun o

ō̄ : uzun ö

ū : uzun u

ū̄ : uzun ü

í : i-i arası ses

ń : n-y arası ses

ú : ü-i arası ses

ú : u-i arası ses

<, > : gelişme yönü